

LŐRINCZ Gábor

Selye János Egyetem, Tanárképző Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Komárom, Szlovákia
lorinczg@ujjs.sk

ALSÓ-IPOLY MENTE HELYNEVEINEK (ALAK)- VÁLTOZATAIRÓL, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A VÍZZEL KAPCSOLATOS MEGNEVEZÉSEKRE

On the Variants (of form) of Toponyms focusing on Hydronyms
in the Lower Ipoly Valley

O varijantama toponima uz donji tok Ipolja
s posebnim osvrtom na hidronime

Dolgozatomban Alsó-Ipoly mente helyneveinek (elsősorban vízzel kapcsolatos megnevezéseinek) magyar–szlovák, illetve magyar–magyar (alak)változataival foglalkozom. A magyar–szlovák névpárok közül elsősorban azokat vizsgálom, amelyek esetében egyszerű hangalaki átvétel (pl. *Ipoly/Ipel'*) vagy részleges hangalaki módosítás (pl. *Helemba/Ch'aba*) figyelhető meg, illetve azokat, amelyeknél a szlovák nyelv úgy kölcsönzi a megnevezést, hogy „értelmesíti” azt, vagyis a magyar hangalakhoz valamely szlovák szó jelentését rendeli hozzá (pl. *Szakállas ~ Sokolce, Ipolybél ~ Bielovce*). A magyar–magyar megnevezések esetében is főként azokra a párokra/sorokra koncentrálok, amelyek tagjai között minimális hangalaki változás figyelhető meg, de rajtuk kívül azokat is vizsgálom, amelyek egyik eleme valószínűleg a népetimológiához hasonlóan beleértéssel, félrehallás útján keletkezett (pl. *Túlsó-Pásté-rétek – Túlsó Parti Rétek, Óreg Házhely – Óreg Hazbolyok, Ipolyszékek – Ipolyszélek*). *Kulcsszavak:* alakváltozatok, átváltási műveletek, hidronimák, névkölcsönzés, toponimák

Bevezetés

Dolgozatom bevezetőjében szeretném leszögezni, hogy bár közvetlen kutatási területem nem a névtan, a nyelvtudomány ezen ágának mégis vannak olyan vonatkozásai, amelyek vizsgálata során a szemantika szempontrendsze-

re is eredménnyel hasznosítható (Lőrincz G. 2017). Ennek következtében az onomasztikában használt megközelítésmódok, az alapvető névtani szakirodalmi források közül azokat tekintem mérvadóaknak, amelyek a település- és településrésznevek jelentéstani vonatkozásaival, lexikológiai jelentésviszonyokba való besorolásával foglalkoznak.

A dolgozat elején kell megmagyaráznom a címben szereplő változat és alakváltozat terminusokat is. A változat az összes magyar–magyar, illetve szlovák–magyar névpár/sor tagjaira vonatkozik, függetlenül attól, hogy van-e köztük alaki és/vagy jelentésbeli hasonlóság, az alakváltozat kifejezést azonban csak azoknak a pároknak/soroknak a tagjaira használom, amelyek egymás variánsai, azaz nemcsak alakilag nagyon hasonlóak, hanem denotatív jelentéseik is azonosak (a tulajdonnevek és köznevek denotációjának eltéréseiről később lesz szó). Mivel a településnevek vizsgálata a lexikai szinthez kapcsolódik, ezért a variáns terminust a munka egészében a lexikai variáns terminussal azonos jelentésben használom:

A lexikai variánsok olyan nyelvi változatok, amelyek alakilag nagyon hasonlóak (csak részleges alaki, nem morfémaértékű eltérést mutatnak), referenciális (denotatív) lexikai és grammatikai jelentéseik teljesen azonosak, de pragmatikai jelentéseik eltérőek, azaz közöttük az egyes nyelvrétegbeli vagy kommunikációs helyzetekben való használhatóságukban mutatkozik különbség (Lőrincz J. 2009, 110).

Jelen tanulmány az Ipoly folyásának alsó szakaszán (Ipolyságtól a folyó torkolatáig) elhelyezkedő 13 település – Gyerk, Helemba, Ipolybél, Ipolykiskeszi, Ipolypásztó, Ipolyság, Ipolyszakállos, Ipolyvisk, Leléd, Lontó, Pereszlény, Szalka, Szete) hely- és helyrészneveinek – különös tekintettel a víznevekre és a vízzel kapcsolatos megnevezésekre – lexikológiai jelentésviszonyokba való besorolásakor felmerülő kérdésekkel foglalkozik. A szóban forgó falvak valaha Hont vármegyéhez tartoztak, ma pedig Szlovákia területén találhatóak: kilenc a Lévai, négy az Érsekújvári járásban. A vizsgált területet nyugatról az Ipolymenti-hátság és a Szekince-patak, délről a Duna, keletről pedig az Ipoly folyó határolja. A területen élő magyarság, mely a 2011-es népszámlálási adatok alapján az összlakosság közel 80%-át teszi ki, a palóc nyelvjárás Ipoly menti nyelvjárástípusát beszéli (Török 2011, 15; 2018, 183).

Előre kell bocsátanom, hogy mivel a tulajdonnév-változatok közül nemcsak azokat vizsgálom, amelyek jelenleg használatosak, hanem azokat is, amelyek korábbi, XVIII., XIX. századi térképlapokon jelennek meg, ezért a vizsgálat egyszerre tekinthető szinkrónnak és diakrónnak. A két szemléletmód különválasztása az alakváltozatok vizsgálata során azonban nem célravezető, hiszen az

esetek többségében a beszélők vagy akár a teljes beszélőközösség is egymással párhuzamosan használja a régi – azaz a még meglévő – és az új – azaz a már kialakult – változatokat (Sándor 1998), illetve azért sem, mert a variánsok vizsgálatának legcélravezetőbb módszere a dinamikus szinkronia (Gorbacsevic 1978, 5, hivatkozik rá Lőrincz J. 2009, 96–97). Ezt látszik alátámasztani az a tény is, hogy az általam vizsgált névanyag egy bizonyos részének egy adott korszakban is több változata volt/van.

A tulajdonnevek és a lexikológiai jelentésviszonyok

A vizsgált névanyag részletes elemzése – azaz a lexikológiai jelentésviszonyokba való besorolás – előtt tisztáznom kell a köznevek és a tulajdonnevek denotatív jelentésének és denotációjának különbségét. A denotatív (megjelölő) vagy konceptuális (fogalmi), más megnevezéssel kognitív (ismereti/tudati) vagy logikai jelentés a közszavak esetében azoknak az azonosító jegyeknek az összessége, amelyek a jelöltet (*szék, fiú, tehén*) megkülönböztetik valamennyi más létezőtől (Lőrincz J. 2009, 50; Szende 1996, 22–25), azaz amelyek alapján eldönthető, hogy egy dolog melyik nyelvi kategóriába tartozik, vagyis mi a neve (Szilágyi N. 1996, 39). A denotatív jelentés a jelentésszerkezet központi magja (Kiefer 1983, 84). A denotáció (jelölési érték) a szakirodalomban vagy a jelnek a vele jelölt dologgal, vagy a jelnek a fogalommal való kapcsolata (Lőrincz J. 2009, 124; Pethő 2006, 36), ami „...magában foglalja azoknak az elkülönítő, más oldalról azonosító jegyeknek az összességét, amelyek egy dolgot elkülönítő értékkel általánosan és elégségesen meghatároznak” (Pethő 2006, 36).

A tulajdonnevek denotációja és denotatív jelentése vitatott:

A tulajdonnév denotációja egyedi, mivel denotátuma, a jelölt dolog is egyedi, ezért tovább nem általánosítható: a tulajdonnév jelentése tehát egybeesik a denotációval, Martinkó fogalmazásában „a jelölt dolog tudati képével”. [...] Nyilvánvaló, hogy a tulajdonnév jelentése nem maga a jelölt dolog [...], hanem a jelölt dologra való vonatkozás (J. Soltész 1979, 29).

Kiefer Ferenc szerint a tulajdonnév (denotatív) jelentése az az egyed, amelyre maga a tulajdonnév vonatkozik (2000, 159–166), vagyis nem a jelölt dolog tudati képe, hanem maga a jelölt dolog. Több kutató is úgy gondolja azonban, hogy a tulajdonnév jelentése megegyezik a név etimológiájával (Hajdú 2003, 82).

A tulajdonnév jelentésének meghatározása a szakirodalomban ugyan nem egységes, az azonban tény, hogy: „A tulajdonnevek hangalakjai és denotátumai (a jelöltek) között hasonló összefüggések vannak, mint a közszavak alakja és jelentése között” (Hajdú 2003, 89).

Ezeknek az összefüggéseknek a szemléltetésére J. Soltész Katalin (1979, 33–43) és Hajdú Mihály (2003, 89–96) névtani jelentésrendszerét használom, utóbbit táblázatos formában is közlöm (a táblázatban szereplő fogalmak és a példaanyag is Hajdú Mihálytól származik, de nála az adatok ilyen jellegű összegezése nem jelenik meg). Indokoltnak tartom továbbá szemléltetni Károly Sándor közszavakra alkalmazott lexikológiai jelentésviszony-rendszerét is (1970, 78), mivel, bár Hajdú Mihály névtani rendszerének alapját képezi, a két szerző alakváltozat-értelmezése mégis csak részlegesen egyezik. A névtani rendszerben megjelenő jelentésviszonyok közül csak azokat jellemzem részletesen, amelyek kapcsolatba hozhatók a variativitás témakörével.

JELENTÉS → ALAK ↓	Egy jelentés (monozémia)	Több összefüggő jelentés (poliszémia)	Több összefüggéstelen jelentés (heterozémia)
Egy alak (mononímia)	Egyjelentésű szavak: <i>szű, hasis, pikkelylik</i>	Többjelentésű szavak: (poliszémák): <i>ezüst, baba, kikap</i>	Azonos alakú szavak (homonimák) ¹ : <i>áll¹, áll², szeg¹, szeg², szeg³</i>
Több hasonló alak (polinímia)	Alakváltozatok: <i>fel/föl; csoda/csuda;</i>	Jelentésmegoszlás: <i>bozótos, bozontos; csoma, csoma; gomb, gömb; tompa, tömpe</i>	Jelentésselkülönülés: <i>guba, gubó; jószág, jószág; suhan, suhanc</i>
Több különböző alak (heteronímia)	Rokon értelmű szavak (szinonimák): <i>kutya, eb, arc, ábrázat, pofa</i>	Mezőösszefüggés: <i>fül, orr, szem, eszik, iszik, fácán, fűrj</i>	Összefüggéstelen szavak: <i>ló, asztal, indulat</i>

1. táblázat: Károly Sándor által elkülönített lexikai jelentésviszonyok (1970, 78)

JELENTÉS → ALAK ↓	Monodenotátum	Polidenotátum	Heterodenotátum
Egy alak (mononímia)	Egyjelentésű tulajdonnevek: <i>Namíbia, Olt</i>	Többjelentésű tulajdonnevek: <i>Urál, Amerika, Szabó Tamás</i>	Azonos alakú tulajdonnevek (homonimák): <i>Galícia, Gera</i>

<p>Több hasonló alak (<i>polinímia</i>)</p>	<p>Alakváltozatok: <i>Danzig/Gdańsk;</i> <i>Petőfi Csarnok/</i> <i>Pecsa;</i> <i>Anna/Ancsika/Panka</i></p>	<p>Jelentésmegoszlás: <i>Vidám, Vidor;</i> <i>Gallipoli,</i> <i>Gelibolu</i></p>	<p>Jelentésselkülönülés: <i>Johannes, János,</i> <i>John</i></p>
<p>Több különböző alak (<i>heteronímia</i>)</p>	<p>Rokon értelmű tulajdonnevek (szinonimák): <i>Pest/Ofen; Vajk/Szent István</i></p>	<p>Mezőösszefüggés: <i>Karthágó, Tunisz</i></p>	<p>Összefüggéstelen szavak: <i>Ferihegy,</i> <i>Monfalcone</i></p>

2. táblázat: *Hajdú Mihály által elkülönített névtani jelentésviszonyok (2003, 94)*

Hajdú Mihály – Károly Sándorhoz hasonlóan – mono-, poli- és heteronímiát, valamint (a mono-, poli- és heteroszémia analógiájára) mono-, poli- és heterodenotátumot különít el. Károly Sándornál a variánsok alaki és jelentésbeli szempontból is egységes csoportot alkotnak (*fel/föl, csoda/csuda*), Hajdú Mihály alakváltozatokként feltüntetett példáinak egy része azonban legalább morféma értékű eltérést mutat (*Anna/Pancsika, Petőfi Csarnok/Pecsa*), azaz nem az alakváltozatok, hanem a szinonimák közé tartozik. A tulajdonnevekre is igaz tehát az, ami a köznevekre: a variativitást mint jelentésviszonyt még a szakemberek is sokszor összemoszák a szinonimitással (Benkő 1988, 68; Dömötör 2004, 72; Gombocz 1997, 60; Haader 2001, 367; Hadrovics 1992, 93), ugyanis a szinonim képzővel létrehozott azonos tövű rokon értelmű szavak (*zongorál-zongorázik, tördel-tördös*) nagyfokú alaki hasonlóságot mutatnak, de mivel ugyanazon tőhöz szinonim derivációs morfémaik kapcsolódnak, nem tekinthetjük őket szótáriszóalak-változatoknak (Lőrincz J. 2011, 138; Juhász 1980, 113). A földrajzi nevek lexikológiai jelentésviszonyba való besorolásakor ez az ellentmondás nem jelenik meg, hiszen – minden esetben monodenotátumról lévén szó – az azonos nyelvbéli és a különböző nyelvekben előforduló névváltozatok vagy egyértelműen variánsok (*Bukarest/Bucarest/Bucharest*) vagy szinonimák (*Pest-Ofen*). Az is fontos kérdés, hogy az azonos nyelvi tulajdonnév-változatok ugyanazt a denotátumot jelölik-e, mert ha nem, akkor nagyfokú alaki hasonlóságuk ellenére (*Pócs, Pös, Pósa, Póka, Pócsa*) sem variánsok, hanem jelentésselkülönülést mutató önálló tulajdonnevek. Ritkán előfordulnak azonban átmeneti esetek is: „*Rábca : Répce* (eredetileg mindkét név ugyanazt a folyót jelölte a forrástól egészen a torkolatáig; ma a folyónak felülső, a Kis-Rábával való összefolyásáig tartó szakaszát *Répcé*-nek, a Kis-Rábával való egyesülése utáni szakaszát pedig *Rábcá*-nak hívják)...” (Kiss 1994, 104).

J. Soltész Katalin a földrajzi nevek eltérő hangalaki változatait (*Perzsia~Irán, Etiópia~Abessínia*) szinonimáknak tekinti, mivel azonos denotátumot jelölnek. Ezt a jelenséget a többnevűség egyik aspektusaként tárgyalja, de felhívja a figyelmet arra, hogy a többnevűség is csak abban az esetben kapcsolódik a szinonímiához, ha a földrajzi nevek egy nyelvrendszeren belül élnek egymás mellett változatokként. Szinonimája tehát *Fiumének Rijeka, Danzignak Gdańsk*, de nem az *Pozsonynak Bratislava* vagy *Bécsnek Wien*. Ennek ellenére a határon túli magyarok nyelvhasználatában mindenképpen célszerű szinonimának tekinteni a magyar és az államnyelvi változatokat (pl. *Kassa ~ Košice, Nagyvárad ~ Oradea, Újvidék ~ Novi Sad*), hiszen azok a kisebbségi beszélőközösség esetében egy nyelvi rendszer elemeinek számítanak.

A két rendszer eltéréseit a jobb áttekinthetőség érdekében táblázatos formában szemléltetem:

Hajdú		J. Soltész	
<i>Danzig/Gdańsk</i>	variánsok	<i>Danzig ~ Gdańsk</i>	szinonimák
<i>Karthágó–Tunisz</i>	mezőösszefüggés	<i>Perzsia ~ Irán</i>	szinonimák

3. táblázat: *Hajdú Mihály és J. Soltész Katalin rendszerének eltérései*

Világosan látszik, hogy a két rendszer közti ellentmondások egyik része a variativitás és a szinonímia pontatlan fogalmi elhatárolásának következménye, másik része azonban a tulajdonnévi denotáció (mono-, poli- és heterodenotátum) problematikájával magyarázható.

Röviden szólnom kell még egy olyan jelenségről is, amellyel sem Károly Sándor, sem Hajdú Mihály, sem pedig J. Soltész Katalin rendszerében nem találkozunk. Erre azért van szükség, mert a névanyagban előfordulnak olyan párok is, amelyeknek a tulajdonnévi jellegű része – vagy annak egyik eleme – a különböző megnevezésekben alakilag nagyon hasonló, a hozzájuk kapcsolódó (köznévi) jelentés azonban eltérő (*tű – fű, belső – felső, mély – méh* stb.). Ezeket a párokat jobb híján a paronimák közé kell sorolnom azzal az indoklással, hogy bizonyos szempontból ugyan illik rájuk a szóban forgó lexikológiai jelentésvi-szony definíciója, mégsem kategóriájuk prototipikus elemei.

Példaanyag

A példaanyag értelmezésének megkönnyítése érdekében vegyük szemügyre, mit jelentenek az egyes rövidítések, vagyis milyen forrásból származnak a különböző (vagy megegyező) névváltozatok! A *KF1, KF2, KF3* három magyarországi

katonai felmérés (I.: 1782–1785; II.: 1840–1866; III.: 1872–1884) térképeire, a *K1* és *K2* az adott település 1848 és 1865 között készült kataszteri térképeire, a *Bv* az egyes falvak 1851-től 1856-ig összeírt birtokvázlataira, a *Pesty* rövidítés Pesty Frigyes Helynévtárára, az *É* pedig az élőnyelvi adatra utal.

A címszóban a helynevek köznyelvi alakját találhatjuk, majd szögletes zárójelben az egyes térképek adatait betűhív formában, ill. az élőnyelvi adatot nyelvjárásban. Ha az adott forrásban nem szerepel a helynév, ezt a forrás rövidítése utáni Ø jelzi. A térképeken szereplő és az élőnyelvi írás-, ill. névváltozatokat, valamint a szlovák–magyar névpárokat kettőspont választja el egymástól (pl. *Tiszteles és Alsó Fenék* : *Tiszteles és alsó fenék* : *Farské a dolné dno*). A szócikk végén a térszinformára, a tereptárgyra, ill. a művelési ágra vonatkozó információk következnek (Török 2011, 17).

A külön-, egybe- vagy kötőjellel írt alakok között jelen munkában nem teszük különbséget, mivel véleményem szerint az írásmód az esetek többségében csupán a lejegyző szubjektivitását tükrözi.

1. Lássuk először azokat a magyar–magyar névalakváltozatokat, amelyek a különböző források közül legalább kettőben egymás variánsaiként jelennek meg (a szóban forgó változatokat – beleértve az élőnyelviakat is mint ejtésvariánsokat – minden esetben aláhúzással jelölöm).

Duna-szélek [KF1, KF2, KF3: Ø, K1: *Duna szélek B.*, K2, Bv: Ø, Pesty: *alsó és felső Dunaszél*, PM, KM: Ø, É: *Dunászelek*]. S, sz. A Duna és a vasút között található szántó.

Duna-szélek [KF1, KF2, KF3: Ø, K1: *Duna szélek A.*, K2: *Duna szélek*, Bv: *Duna szélek*, Pesty: *alsó és felső Dunaszél*, PM: *Dunászelek* : *Dunajské okraje*, KM: *Dunajské okraje*, É: *Dunászelek*]. S, sz. A Duna és a vasút között található szántó.

Eg-erdő [KF1, KF2, KF3: *Egyerdő h.*, K1: *Öreg Egg Erdő*, K2: *Öreg-Egg-erdő*, Bv: *Egerdő*, Pesty, PM: *Egyerdő*, KM: Ø, É: *Egerdő*]. D, sz.

Gór-hegy [KF1, KF2, KF3, K2: Ø, Bv: *Gór Hegy*, Pesty: Ø, PM: *Górhegy*, KM, É: Ø]. D, e, sz.

Gyűgy berke [KF1, KF2, KF3: Ø, K1: *Gyűgy Berki*, K2: Ø, Bv: *Gyűgy Berke*, Pesty, PM, KM, É: Ø]. S, b.

Kavicsos [KF1, KF2, KF3: Ø, K1: *Követses*, K2: *Szeptes és Kövecses*, Bv: *Követses*, Pesty: Ø, PM: *Kövecses és szeptes*, KM: *Štrkovisko*, É: *Kávicsos*]. S, sz. Valamikor kavicsot bányásztak itt.

Kocs-árok : Kócs-árok [KF1, KF2, KF3: Ø, K1: Kócsárok, K2: Kócsárok, Bv: Kotsár wgt., Pesty: Kolcsári földek, PM: Kocsárok, KM: Ø, É: Kocsārok: Kócsārok]. D, G, sz. Irtással keletkezett szántóterület, melyen egy árokszerű talajmélyedés, gödör található.

Kornya-szög [KF1, KF2, KF3: Ø, Bv: Korny szög, Pesty: Kornya-szög, PM: Kornyaszeg, KM: Korňansky klin: Korňanský klin, É: Kornyászög]. S, r, ksz, sz. A réten égerfák és bokrok is találhatóak.

Litasnál [KF1, KF2, KF3: Ø, K1: Litasnál, K2: Ø, Bv: Lútasnál, Pesty: Litasnál, PM: Litasnál, KM: Pri Litašovi: U Litaša: U Litašu, É: Ø]. Vö, sz.

Méh-szög eleje [KF1, KF2, KF3: Ø, K1: Méh szeg eleje, K2: Méhszegeleje, Bv: Mészög eleje, Pesty: Ø, PM: Mészög eleje, KM: Pred hlbunami, É: Ø]. S, sz.

Méta-patak [KF1, KF2, KF3, K1, K2: Ø, Bv: Meke patak, Pesty: Méke patak, PM, KM: Ø, É: Métápáták]. P. (határjel, mesgye, megye?)

Nyilasok [KF1, KF2: Ø, KF3: Nyilasogy, K1: Nyilasak, K2: Nyilasok, Bv: Nyilas és Öreg irtvániok, Pesty: Ø, PM: Nyilasok, KM, É: Ø]. S, sz.

Szil berke [KF1, KF2, KF3: Ø, K1: Sziberke, K2: Ø, Bv: Sziberke, Pesty: Szilberke, PM: Szilberke, KM: Ø, É: Szilbërke]. S, sz. Az *Ipoly* szabályozása előtt ártér volt, melyet legelőként hasznosítottak.

Topóka: Tobóka [KF1, KF2, KF3: Ø, K1: Tuboka, K2: Tubókák, Bv: Toboka, Pesty: Tobóka, PM, KM: Ø, É: Topóká: Tobóká]. S, sz.

A tizennygy példa közül három esetében megfigyelhető morfológiai eltérés: a *szeg* a *szög* alakváltozata (a *Kornya-szög/Kornyaszeg* pár kapcsán talán érdemes lenne felvetni a névhasadás lehetőségét is, hiszen Magyarországon létezik *Környe* nevű település), a *köv-* és a *kav-* a *kő* tővariánsai, a *nyilasok/nyilasak* pedig kötőhangzók minőségében különböznek. Az *Eg-Erdő/Egyerdő* pár második tagja valószínűleg behallás eredményeként jött létre, mivel csak egyszer fordul elő a névváltozatok között.

Ebbe a csoportba kerültek a *Méta-patak/Meke-patak/Méke-patak* sor elemei is, bár tulajdonnévi értékű tagjaik alakilag éppen olyan mértékben térnek el egymástól, mint amilyenben megegyeznek. Ezzel a sorral kapcsolatban meg kell említenem, hogy az FNESz.-ben *méta* tulajdonnév ugyan nem szerepel, mivel azonban köznévi és földrajzi köznévi jelentése egyaránt 'határjel, mezsgye' (Bába–Nemes 2014), ezért elképzelhető, hogy a *meke/méke* alakokat is a 'mezsgye' jelentésben használt *megye* alakváltozatainak lehet tekinteni.

Topóka, *Tobóka* vagy *Tuboka* tulajdonneveket az FNESz.-ben ugyancsak nem találunk, és ebben az esetben a *Magyar földrajzi köznevek tára* (Bába–Nemes 2014) sem nyújt semmiféle támpontot, mégis elképzelhető, hogy a szóban forgó tulajdonnév-változatok alapjául a nyelvjárási 'lábtartó' jelentésű *topóka* köznévi szolgált, melynek töve összefügg a *toppan* és *tapos*, valamint a palatoveláris párhuzamosság alapján a *tipeg* és *tipor* igék tövével is.

Végezetül meg kell említenem még a *Duna-szélek/Duna-szelek* alakváltozatokat, amelyek azért kerültek ebbe a csoportba, mert bár köznévi elemeik jelentése első ránézésre eltérőnek látszik (*szél*¹ 'légáramlat, mozgó levegő' *szél*² 'határvonalhoz közel eső rész'), azonban minden jel arra mutat, hogy mindkét változat esetében az első jelentéssel kell számolnunk.

2. A továbbiakban következzenek azok a magyar–magyar névpárok, amelyek tulajdon-, esetleg köznévi jellegű része – vagy annak valamelyik eleme – alakilag nagyon hasonló, de jelentésben eltérő (a különböző változatokat ebben az esetben is aláhúzással jelölöm). Fentebb utaltam rá, hogy ezeket a párokat paronimákként kezelem, bár tisztában vagyok vele, hogy ez a megközelítésmód bizonyos szempontból megkérdőjelezhető.

Túlsó-Pásté-rétek [KF1, KF2, KF3: Ø, K1: *Túlsó Parti Rétek*, K2: Ø, Bv: *Túlsó Pásté rétek*, Pesty, PM, KM, É: Ø]. D, r. (alacsony, sűrű fűvel benőtt hely; legelő, pászta, pászit?).

Ipoly-szélek [KF1, KF2, KF3: Ø, K1: *Ipoly szélek*, K2: *Ipolyszélek*, Bv: *Ipoly széllek*, Pesty: *Ipolyszél*, PM: *Ipolyszékek*; *Ipolyszélek*; *Ipel'ské okraje*, KM: *Ipel'ské okraje*, É: *Ipószelek*]. S, sz. A gátak megépítése előtt még az Ipoly ártere volt (szikes terület? szeles terület?).

Ür-hátak [KF1, KF2: Ø, KF3: *Ür hát*, K2: *Ürhát*, Bv: *Örhát*, Pesty: *Ürhát*; *Örhát*, PM: *Ürhát*, KM: Ø, É: *Ürháták*]. S, D, sz.

Kerek-domb [KF1, KF2, KF3, Bv: Ø, Pesty: *Kerek domb*, PM, KM: Ø, É: *Kerek domb*]. D.

Hosszú-szék [KF1, KF2, KF3: Ø, K1: *Hosszú szél*, K2: *Hoszú szék*, Bv: *Hószű szék*, Pesty: *Hosszú szék*, PM, KM: Ø, É: *Hosszú szék*]. S, sz.

Kerek-szél-oldal [KF1, KF2, KF3: Ø, K1: *Kerek szék oldal*, K2: Ø, Bv: *Kerek szel oldal*, Pesty, PM, KM, É: Ø]. D, sz.

Túláti rétek [KF1, KF2, KF3: Ø, K1: *Túlágyi Rétek*, K2: *Túláti Rétek*, Bv: *Fulati Rétek*, Pesty: Ø, PM: *Túláti rétek*, KM, É: Ø]. S, sz, r. Az Ipolyon túl, ma már Magyarországhoz tartozó terület.

Belső-szög [KF1, KF2, KF3: Ø, K1: Felső szeg, K2: Felső szeg, Bv: Belső szög, Pesty, PM, KM, É: Ø]. D, sz.

Lápos h. [KF1: Ø, KF2: Lapos, KF3: Lápos h., K1, K2, Bv, Pesty, PM, KM, É: Ø]. D.

Mély-szög [KF1, KF2, KF3: Ø, K1: Méhszög Erdő, K2: Méhszeg Erdő, Bv: Mészög, Pesty: Ø, PM: Mészög, KM: Hlbiny, É: Mészög: Mélyszög]. S, sz, l. Alacsonyan fekvő, vizenyős terület. A magas talajvíz miatt gyakran nem lehetett művelni, legelő maradt.

Király-bástya [KF1, KF2, KF3: Ø, Bv: Király pást, Pesty: Király-pástja, PM: Királybástya: Král'ovská bašta, KM: Král'ovská bašta, É: Királybastyá]. S, sz. Az Ipoly gátja is itt halad keresztül.

Szék-tó [KF1, KF2, KF3: Ø, Bv: Szék Tó, Pesty: Széktó, PM: Széktó: Szíktó: Plytké jazero, KM: Plytké jazero, É: Széktó]. S, sz, r. Vizenyős, szikes terület, időszakos vízállás.

Szél-hegy [KF1, KF2: Ø, KF3: Székhegy, Bv: Szél hegy oldal, Pesty: Szélhegy, PM: Szélhegy oldal, KM: Ø, É: Szélhégyl]. D, S, sz, szö, e. Széljárta, huzatos hely.

Öreg-házhely [KF1, KF2, KF3, K1, K2: Ø, Bv: Öreg Hazbolyok, Pesty: Öreg házhelyek, PM: Öreg házhely, KM, É: Ø]. Hr.

A tizennégy példából tizenegyben a tulajdonnévi, ötben pedig a köznévi tag variálódik, de mindegyik érintett névrész köznévi eredetű. Hat esetben a szél/szék (illetve egyben a szék/szík) alakok váltakoznak egymással, kettőben a pást toldalékolt alakjai jelennek meg hozzájuk hasonló hangzású, de eltérő jelentésű formában (pásté ~ parti, bástya ~ pástja), egy-egy alkalommal pedig a méh ~ mély, láros ~ lapos, belső ~ felső, kerek ~ kerék, úr ~ ör ~ ür (üres?), helyek ~ bolyok szóalakok variálódnak. A Magyar földrajzi köznevek tára (Bába–Nemes 2014) szerint a szék és a szik jelentései azonosak, azonban a szél és a szék szemantikai kapcsolatára a szóban forgó műben nem történik utalás. A fenti példák közül csak a kerek és a kerék lexémák összefüggését jelzi a kiadvány, mivel egy szócikkben tárgyalja őket, én mégis célszerűnek látom ezt a szópárt elhatárolni a variánsoktól, ugyanis bár a két lexéma etimológiailag összefügg, jelentéseik azonban a szinkroniában már teljesen elkülönülnek egymástól.

3. A továbbiakban vizsgáljuk meg először azokat a magyar–szlovák névváltozatokat, amelyek csak minimális alaki eltérést mutatnak, vagyis egymás variánsainak tekinthetők.

Duna/Dunaj

Győri-árok [KF1, KF2, KF3, K1, K2, Bv, Pesty: Ø, PM: *Görök árok: Jarok Görök*, KM: *Jarok Görök*, É: *Győri ārok*]. Á. Vízmosás.

Ipoly/Ipel'

Kocsári-hegy [KF1: Ø, KF2: *Kocsári h.*, KF3, K1, K2, Bv, Pesty: Ø, PM: *Kocsárihegy: Kočáryhed'*, KM, É: Ø]. D.

Helemba/Ch'aba

Rakottya [KF1, KF2, KF3: Ø, K1: *Rakottyas*, K2: *Rakottyas*, Bv: *Rakottyas*, Pesty: *Rakottyas*,

PM: *Rakottya*, KM: *Rakytá*, É: Ø]. S, sz.

Leléd/Lela

Somosok [KF1, KF2, KF3, K1, K2, Bv, Pesty: Ø, PM: *Somosok: Šomoše*, KM: *Šomoše*, É: *Somosok*]. D, e, sz, szó.

Szalka/Salka

Lontó/Lontov

Ez az első vizsgált csoport, amely heterogén abban a tekintetben, hogy a településrészek megnevezésein kívül folyó- és településnevek is találhatóak benne. A fenti párok egy másik szempontból is eltérnek az eddigiektől, ugyanis esetükben a lexikológiai jelentésviszonyokba való besorolás mellett érdemes megfigyelni az ún. átváltási műveleteket is (Angyal 2010, Török 2012), amelyek közül jelen dolgozat szempontjából az átírás (transzkripció) és a formaváltás különböző típusai fontosak, valamint azok az esetek, melyekben a szlovák névadás megváltozott motiváción alapul. Az átírás lényege, hogy a szlovák alak a magyarhoz képest csak minimális változást mutat: *Duna/Dunaj*, *Ipoly/Ipel'*, *Kocsárihegy/Kočáryhed'*, *Szalka/Salka*. Bár a szlovák név nem teljesen azonos a magyarral, de a két alak között még nincs morféma értékű eltérés, ezért ezzel az átváltási művelettel létrejöttek tekintem a következő alakokat is: *Helemba/Ch'aba*, *Rakottya/Rakytá*, *Leléd/Lela*. Ebbe a csoportba soroltam továbbá azt a párt, melynek tagjai között a nagyfokú alaki hasonlóság ellenére a többes szám jelölése az adott nyelvnek megfelelő grammatikai eszközzel történik (*Somosok/Šomoše*), azt, amelyben a formaváltás a birtokosság jelölésével és jelölétlenségével függ össze (*Lontó/Lontov*), illetve azt is, amelynek esetében a szlovák–magyar névpár sorrendje – az adott nyelvben használatos jelző-jelzett viszony eredményeként – fordított (*Görök árok/Jarok Görök*).

4. Következzenek most azok a párok, amelyek alaki eltérése már legalább morféma értékű, de a tagok hangalakja még egyértelműen felidézi egymást.

Irtványok [KF1, KF2, KF3, K1, K2, Bv, Pesty, PM: Ø, KM: *Irtváň*, É: *Irtványok*]. D, sz.

formaváltás, számbeli eltérés

Korpona – Krupinica

Ipolyság – Sahy

Ipolyvisk – Vyškovce

Ipolypásztó – Pastovce

Pereszlény – Preslany nad Ipl'om

A fenti párok szinonimák. Az első esetben (*Irtványok – Irtváň*) formaváltás történik számbeli eltéréssel, a többi példa szlovák elemei pedig tükörfordítással jönnek létre. Ezen belül a második esetben (*Korpona – Krupinica*) képzés-, a harmadikban (*Ipolyság – Sahy*) szám-, a negyedikben és ötödikben (*Ipolyvisk – Vyškovce*, *Ipolypásztó – Pastovce*) szám- és birtoklásbeli eltérés is mutatkozik a magyar–szlovák változatok között. A hatodik pár (*Pereszlény – Preslany nad Ipl'om*) annyiban különbözik az előzőektől, hogy esetében a számbeli formaváltás mellett még explicitáció is megfigyelhető, hiszen a fordító az egytagú magyar megnevezésből többemű szlovák nevet hozott létre.

5. Végezetül pedig vegyük sorra azokat a párokat, amelyek hangalakilag ugyan felidézik egymást, de a szlovák név szemantikailag eltér a magyar-tól, azaz új motiváción alapul.

Gyerk/Hrkovce

Uliszka [KF1, KF2: Ø, KF3: *Uhlisko p.*, K1: *Uchliszka*, K2: *Uchliszka szőlők*, Bv: *Uchliszka*, Pesty: Ø, PM: *Uhliska szőlők*, KM: Ø, É: *Uliszká*]. D, p, sz, sző. Hétfélig házak is találhatóak rajta.

Ipolybél/Bielovce

Pokolfá [KF1, KF2, KF3: Ø, Bv: *Pokófa*, Pesty: *Pokolfá*, PM: *Pokófa: Pavúci strom*, KM: *Pavúci strom*, É: *Pokófa*]. S, sz, sző.

Ipolyszakállos/Sokolce

A fenti párokat paronimáknak tekintem, és két csoportba sorolom őket. Az elsőbe azok tartoznak, amelyek esetében a szlovák név motivációja teljesen

eltér a magyarétól (a magyar jelentéseket minden esetben az FNESz. alapján adom meg): az *Ipolyszakállós* településnév alapja a köznévi *szakáll*, a szlovák *Sokolceé ezzel szemben a 'súlyom' jelentésű sokol*; a *Gyerk* valószínűleg a görög népnév régi **girk* változatából alakulhatott, a *Hrkovce* kiinduló alakja pedig a 'csörget, zörget' jelentésű *hrkat'*; az *Ipolybél* megnevezés nagy valószínűséggel személynévi eredetű – de elképzelhető az is, hogy a 'belső rész' jelentésű *bél* szó rejlik benne –, a *Bielovce* alapja pedig a 'fehér' jelentésű *biely*. Emellett mindhárom pár esetében megfigyelhető számbeli, az első kettőben pedig birtoklásbeli formaváltás is.

A második csoportba azok a párok kerültek, amelyeknél a magyar megnevezés bizonyos szempontból ugyan befolyásolta a szlovák névadást, de a fordítási művelet során szemantikai inadekvátság jött létre. Az *Uliszka – Uhliska* pár magyar tagja ugyan nagyon hasonló a szlovák 'utcácska' jelentésű *ulička* főnévhez, a fordító mégsem ezt vette alapul, hanem vagy a 'szög' jelentésű *uhol*, vagy a 'szén' jelentésű *uhlie* főnevet. Mivel a névváltozatok között található *Uhlisko* is, ezért talán valamivel megalapozottabb az utóbbi feltételezés, ugyanis ennek jelentése 'olyan hely, ahol faszenet készítenek'. A *Pokolfa* esetében a szlovák név megalkotója a *pokol* főnév *pok-* elemét a *pók* köznévvvel azonosította, így jött létre a szlovák *Pavúci strom*, amely magyarra visszafordítva *Pókfa* lenne.

Befejezés

Dolgozatomban Alsó-Ipoly mente hely- és helyrésznevei (elsősorban vízzel kapcsolatos megnevezései) közül azokat vizsgáltam, amelyek összefüggésbe hozhatóak az alakváltozatok és az alakpárok kérdéskörével, emellett azonban különböző lexikológiai jelentésviszonyokba (variativitás, paronímia, szinonímia) sorolhatóak. A magyar–szlovák névpárok esetében a lexikológiai jelentésviszonyokba való besorolás mellett rámutattam az átváltási műveleteknek azokra a típusaira is, amelyeket a fordító a szlovák név létrehozása során használt.

Mivel a szlovákiai magyar–magyar és magyar–szlovák földrajzinév-anyag feldolgozottsága még nem teljes, ezért úgy gondolom, hogy a fenti szempontok hozzájárulhatnak más tájegységek (pl. a Csallóköz vagy a Bodroghöz) tulajdonnév-állományának alaposabb feltérképezéséhez és részletesebb leírásához is.

Irodalom

- Angyal László. 2010. Magyar–szlovák névpárok vizsgálata Nógrád megye helységneveinek köréből. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 5 (1): 35–42.
- Bába Barbara–Nemes Magdolna. 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Benkő Loránd. 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Dömötör Adrienne. 2004. Mondatszerkezeti szinonímia és formai változatok. In *Variabilitás és nyelvhasználat. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXIV.*, szerk. Gecső Tamás. 73–79. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- FNESz. 1988. Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I. köt. A–K. II. köt. L–Zs. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gombocz Zoltán. 1997. *Jelentéstan és nyelvtörténet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gorbacsevic, K. Sz. 1978. – Горбачевич, К. С. *Трудности словоупотребления и варианты норм современного русского языка (A mai orosz nyelv szóhasználati nehézségei és normavariánsai)*. Москва: Изд. Русский язык.
- Haader Lea. 2001. Mikrodiakronia és változatvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* 125 (3): 354–370.
- Hadrovics László. 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hajdú Mihály. 2003. *Általános és magyar névtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Juhász József. 1980. Vázlatok a szó portréjához. In *Tanulmányok a mai magyar nyelv szóképzettana és jelentéstana köréből*, szerk. Rácz Endre–Szathmári István. 99–120. Budapest: Tankönyvkiadó.
- J. Soltész Katalin. 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Károly Sándor. 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc. 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc. 2000. *Jelentéselmélet*. Budapest: Corvina.
- Kiss Lajos. 1994. Etimológiailag azonos földrajzi nevek alaki elkülönülése („névhasadás”). *MNyTK.* (200): 103–107.
- Lőrincz Gábor. 2017. Nyelvi variativitás a szlovákiai magyar–szlovák településnevekben. In *Tanulmányok a bölcsészettudományok köréből. Az Eszterházy Károly Egyetem Bölcsészettudományi Karának válogatott tanulmánygyűjteménye a Magyar Tudomány Ünnepe 2016-os előadásából*, szerk. Zimányi Árpád. 83–92. Eger: Líceum Kiadó.
- Lőrincz Julianna. 2009. *Nyelvi jelentés és variativitás. Szemantikai alapismeretek*. Komárom: Selye János Egyetem.
- Lőrincz Julianna. 2011. A variánsok helye és funkciója a magyar nyelvben. In *Kommunikáció – Stílus – Variativitás és anyanyelvoktatás*. Pandora Könyvek 24. EKF Eger: Líceum Kiadó.

- Pethő József. 2006. *Jelentéstan. Tankönyv a BA-képzés számára*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola.
- Sándor Klára. 1998. Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In *Nyelvi változó – nyelvi változás*, szerk. Sándor Klára. 57–84. Szeged: JGYF Kiadó.
- Szende Tamás. 1996. *A jelentés alapvonalai. A Hét szabad művészet könyvtára*. A Zsámbéki Katolikus Tanítóképző Főiskola sorozata. H. n.: Corvinus.
- Szilágyi N. Sándor. 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.
- Török Tamás. 2011. *Ipoly mente helynevei. Adattár. 1. kötet. Alsó-Ipoly mente*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Török Tamás. 2012. Helynevek és fordítástudomány: A mikrotoponimák fordíthatóságáról felvidéki példák alapján. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7. 117–132.
- Török Tamás. 2018. Víznevek az Alsó-Ipoly mentén. Lexikális-morfológiai jellemzők. In *A Selye János Egyetem 2018-as X. Nemzetközi Tudományos Konferenciájának tanulmánykötete/Zborník X. medzinárodnej vedeckej konferencie Univerzity J. Selyeho – 2018*, szerk. RNDr. József Bukor, PhD. – Szabolcs Simon, PhD. – Dr. habil. Károly Vajda, PhD. 183–189. Komárom: Selye János Egyetem.

ON THE VARIANTS (OF FORM) OF TOPONYMS FOCUSING ON HYDRONYMS IN THE LOWER IPOLY VALLEY

In my paper I deal with the Hungarian–Slovak and the Hungarian–Hungarian variants of toponyms focusing on hydronyms and on denominations connected with water in *dolné Poiplie*. I study those Hungarian–Slovak pairs wherein a simple phonological borrowing appears (e.g.: *Ipoly/Ipel'*) or those wherein a partial phonological alteration (e.g.: *Helemba ~ Ch'ľaba*) occurs. I also study those pairs in which the Slovak language borrows a denomination in a way that the pronunciation stays similar to the Hungarian one but the meaning of the name is different (e.g.: *Szakállas ~ Sokolce*). In the case of Hungarian–Hungarian denominations I concentrate on those pairs in which the difference in form is minimal, and next to them those ones where one of the elements is likely to have emerged by misunderstanding, the meaning of the words is reanalyzed resembling a more familiar morpheme in folk etymology (e.g.: *Ipolyszékek – Ipolyszélek*).

Keywords: hydronyms, name borrowing, toponyms, transfer operations, variants

O VARIJANTAMA TOPONIMA UZ DONJI TOK IPOLJA S POSEBNIM OSVRTOM NA HIDRONIME

U radu se obrađuju mađarsko-slovačke, odnosno mađarsko-mađarske varijante toponima uz donji tok reke Ipolj (i to prvenstveno hidronimi). Kod mađarsko-slovačkih parova imena prvenstveno se analiziraju varijante u kojima je došlo do jednostavnog preuzimanja glasovnog sklopa (npr. *Ipoly/Ipel*), ili do delimične glasovne promene (npr. *Helemba/Ch'aba*), odnosno navode se nazivi koji su pozajmljeni iz mađarskog ali su prošireni nekom slovačkom rečju u funkciji tumačenja (npr. *Szakállas ~ Sokolce*, *Ipolybél ~ Bielovce*). U slučaju mađarsko-mađarskih naziva, akcenat se takođe stavlja na parove kod kojih se može primetiti minimalna promena u glasovnom sklopu, ali se analiziraju i ona imena kod kojih je neki od elemenata nastao usled pogrešnog razumevanja ili tumačenja prilikom izgovora (npr. *Túlsó-Pásté-rétek – Túlsó Parti Rétek*, *Őreg Házhely – Őreg Hazbolyok*, *Ipolyszékek – Ipolyszélek*).

Ključne reči: varijante, prevodilački postupci, hidronimi, pozajmljivanje imena, toponimi

A kézirat leadásának ideje: 2019. febr. 1.

Közlésre elfogadva: 2019. márc. 10.